

CONTRIBUȚII PRIVIND ÎNCEPUTUL PRIMEI VÎRSTE A FIERULUI ÎN JUDEȚUL GORJ

ADRIAN BĂLTĂȚEANU

Articolul de față își propune să prezinte procesul de trecere de la epoca bronzului la cea a fierului, pe un spațiu mai restrâns — respectiv județul Gorj, cu raportările necesare la teritoriile vecine, Banat și Voievodina, precum și la celelalte zone ale Olteniei. Tratatrea unitară a teritoriului enunțat este, impusă de poziția deosebită pe care o deține în contextul acestei perioade de timp. Analizarea unilaterală, numai a teritoriului gorjean, ar conduce la o imagine de ansamblu incompletă, la o explicare parțială a fenomenelor care s-au produs în cadrul acestei perioade.

Culturile caracteristice pentru acest spațiu și care vor intra în discuție sînt: Vatina, Cruceni-Belegis, Zuto-Brdo-Gîrla Mare, Verbicioara aparținînd bronzului tîrziu, și grupurile Ișalnița, Susani și Vîrtop, reprezentative pentru prima vîrstă a fierului.

Noua epocă a fierului este definită prin cîteva trăsături specifice. Se modifică stilul ceramicii tradiționale întîlnite în bronzul tîrziu, prin apariția unor vase de culoare neagră, bine lustruite, cu un repertoriu de forme diferite de cel întîlnit anterior. Ornamentarea este simplă, iar decorul în canelură și proeminențele deșin rolul predominant. Apar tipuri noi de podoabe și așezări fortificate. Frecvența mare a depozitelor de bronzuri și prezența, încă în număr mic, a obiectelor de fier, tocmai în prima parte a epocii fierului, îi conferă acesteia un aspect aparte și ridică totodată anumite probleme care se impun a fi luate în cercetare.

Descoperirile pe baza cărora putem discuta fenomenele petrecute pe teritoriul Gorjului sînt următoarele:

— două puncte cercetate: Măru¹ și Călugăreni², precum și alte patru puncte (Baia-de-Fier, Cioplea — Boroșteni, Socu și Polovragi)³ din care provin materialele caracteristice cul-

turii Verbicioara. Toate descoperirile sînt datate în faza IV-a a culturii amintite, neexistînd materiale pentru faza V-a. Recent, pe lângă materialele amintite s-au mai descoperit fragmente ceramice în sondajul efectuat la Telești, în punctul Moroleasa. Aici, materialele Verbicioara IV se aflau în context cu materialele Gîrla Mare. Este vorba despre un fragment de toartă, triunghiular în secțiune, de culoare neagră, cu pastă omogenă și bine arsă, prevăzută pe partea superioară cu un buton înconjurat de un șir de puncte încrustate cu alb.

La Călugăreni în Complexul numărul 3 s-au descoperit mai multe fragmente ceramice care proveneau de la vase de forme diferite. S-a remarcat o ceașcă din pastă neagră, cu nisip foarte fin, corpul bombat și gîtul scund, prevăzută cu două torti supraînălțate, trase din buză. Un alt fragment provenea de la o ceașcă asemănătoare. Tot aici s-au mai descoperit fragmente ceramice dintr-o pastă cărămie, cu nisip fin în compoziție, provenind de la un vas cu corp globular, marginea scurtă și dreaptă și două torti laterale. I. Chicideanu le-a atribuit fazei Verbicioara IV cînd aceasta resimțea deja influențele Gîrla Mare⁵.

Celelalte materiale sînt cunoscute mai puțin, cele de la Cioplea, Telești și Polovrași fiind încă inedite.

La Călugăreni au fost descoperite și materiale hallstattiene, aparținînd grupului Virtop. Ceramica se împarte în două categorii. Prima, fină, era atestată printr-un vas mare, pîntecos, prevăzut cu un gît tronconic, marginea lată, răsfrintă, uneori fațetată. Ornamentele constau din caneluri înguste, dispuse în benzi orizontale sub margine sau în ghirlande pe gît. Pe pîntecul vasului se întîlneau caneluri scurte, late, așezate oblic. O altă formă este strachina cu marginea arcuită spre interior, nedecorată sau prevăzută cu caneluri oblice.

A doua categorie este reprezentată prin ceramica de uz comun, de culoare cărămie, căreia îi aparțineau vase de dimensiuni mari, cu pereții groși, avînd gură dreaptă sau ușor strînsă. A existat și un exemplar cu marginea fațetată la exterior. Vasele respective erau ornamentate cu briuri organice, duble, crestate, briuri organice alveolate, simple sau duble. Ambele specii ceramice au analogii mari în cadrul grupului Virtop⁶.

Ţealaltă descoperire hallstattiană timpurie a fost făcută la Măru⁷. Cetatea de refugiu de aici, situată pe Dealul Muierilor, la vest de râul Olteţ, era prevăzută cu un „zid” de lemn, piatră şi lut bătătorit. Interiorul şi exteriorul fortificaţiei era prevăzut cu blocuri din piatră şi rocă cristalină, dispuse în 1—2 rânduri şi legate cu lut. Materialele care au permis stabilirea poziţiei cronologice cuprind un fragment de toartă supraînălţată şi un mic vas, tip solniţă, ornamentat cu caneluri, datate între secolele XIII—XI î.e.n.

Înainte de a ne pronunţa asupra apariţiei şi originii acestor materiale hallstattiene timpurii, să vedem care este situaţia în Banat. Aici cultura Cruceni-Belegis este cunoscută mai ales pe baza necropolelor de incinerare. S-au delimitat în cadrul ei, pe baza materialului ceramic, două etape⁸. Formele reprezentative pentru faza I ar fi vasele cu corp bombat, castroanele tronconice şi ceştile cu o toartă. Faza II cuprinde forme ce evoluează din prima dar care prezintă transformări evidente: canelura şi culoarea neagră a ceramicii. Influenţa mormintelor tumulare se accentuează, acum făcându-şi apariţie vasele mici, pintecoase, cu gît cilindric şi două torţi pe umăr, ceştile înalte, conice, cu o toartă supraînălţată şi străchinile conice. Spre deosebire de necropola de la Cruceni⁹, la Bobda¹⁰, faza I nu este prezentă, există o fază Bobda I analoagă cu Cruceni II şi o fază Bobda II. Se menţionează că necropola nu aparţine culturii Gava şi postulează doar o evoluţie stilistică paralelă. Faza Bobda II ar face legătura între bronzul târziu şi hallstattul timpuriu, fiind caracterizate de vase mari pintecoase, complet negre, cu proeminenţe ascuţite şi decorate cu caneluri şi ghirlandă pe gît, căni cu proeminenţe identice şi două torţi supraînălţate şi străchini ornamentate în interior cu caneluri în formă de stea.

Analizînd necropola de la Karaburma, I. Chicideanu¹¹ a stabilit existenţa a două faze, prima corespunzătoare lui Cruceni I şi putînd fi sincronizată cu mormintele de la Cîrna şi cele de la Zimnicea, datată în Reinecke Br. C; a doua, reprezentată de mormintele cu urne canelate. Existenţa unei asemănări între cele două necropole, privind continuitatea înmormintărilor şi schimbarea în aceleaşi faze a tehnicii de decorare, indică, cu probabilitate, o posibilă expansiune culturală a ceramicii mormintelor tumulare şi nu un aport etnic al acesteia. În cazul unei migraţii ar fi greu de susţinut că

înmormintările ar fi avut loc în aceeași necropolă, schimbându-se numai stilul ceramicii.

Principalul obiectiv arheologic hallstattian din Banat este tumulul de la Susani¹², ce reprezintă o verigă de bază în explicarea genezei primei vîrste a fierului deoarece, prin intermediul lui putem observa evoluția repertoriului și a motivelor decorative, proces început în bronzul tîrziu. Odată cu apariția tumulului putem consemna o schimbare evidentă: un nou tip de rit și ritual.

O caracteristică a repertoriului ceramic o constituie unitatea acestuia și calitatea foarte bună a vaselor, toate făcînd parte din categoria fină¹³. De culoare neagră, cu reflexe metalice, repertoriul ceramic este compus din străchini de mai multe tipuri, castroane, fructiere, vase pîntecoase, vase borcan, cești și capace. Decorul este plasat atît în interiorul cît și în exteriorul vaselor, fiind constituit din benzi de caneluri în formă de stea, caneluri late pe pîntece, orizontale pe gît, șiruri de puncte, bîfuri crestate și impresiuni de cercuri concentrice¹⁴. Aceste materiale își găsesc corespondențele cele mai numeroase în necropola de la Bobda. Pe baza analogiilor stabilite, A. Vulpe a datat tumulul de la Susani în cursul secolelor XII—XI î.e.n.¹⁵.

Ținînd cont de evoluția formelor și a decorului în necropolele de la Cruceni, Bobda și Karaburma, se poate face schița orizonturilor care s-au succedat în timp pregătind apariția noii mode ceramice. În linii mari, după încetarea culturii Vatina, în jur de 1400 î.e.n., urmează orizontul caracterizat prin faza Cruceni I și care ar putea reprezenta o perioadă de tranziție, de la ceramica tradițională Vatina, sub influența slabă a culturii mormintelor tumulare, în aspectul mixt întilnit în bronzul tîrziu, în care acestea se pierd. Acestui orizont i-ar corespunde la Karaburma faza I, definită de urnele cu decor imprimat și șnurat. Accentuarea influenței vestice facilitează apariția ceramicii canelate, transformare care se observă destul de bine în orizontul Cruceni II — Bobda I — Karaburma II. Modificările produse în forma și decorul vaselor nu implică neapărat pătrunderea unei populații străine în vest, ci doar o expansiune a modei ceramice, caracteristice zonei amintite. Afirmația este întărită de continuitatea întilnită în cele trei necropole unde nu avem situații care să indice o încetare temporară a înmormintărilor, o eventuală „profanare” sau o curățenie rituală a cimitire-

lor, în momentul în care ceramica canelată devine predominantă. Dimpotrivă, în toate asistăm la o evoluție continuă care în faza finală dă naștere noului stil ceramic, pe deplin constituit la Susani și Bobda II. O eventuală pătrundere ar fi impus mai rapid un anumit repertoriu de forme și decor, o transformare bruscă, nu graduală, pe faze, așa cum o întâlnim în necropolele menționate.

În Oltenia, situația este mai complexă și de aceea am preferat să începem studiul bazându-ne pe transformările constatate în Banat. La sfârșitul epocii bronzului existau aici două culturi importante: Gîrla Mare și Verbicioara. Prima este cunoscută în special pe baza necropolelor, așezările fiind puțin studiate. Periodizările au fost propuse de D. Berciu și E. Comșa, Vl. Dumitrescu, R. Hachmann, B. Hansel, N. Tasic, S. Morintz și I. Chicideanu¹⁶. Cea mai pertinentă dintre ele ni se pare cea realizată de ultimul cercetător, care, studiind necropola de la Cîrna, a datat cultura Gîrla Mare astfel: Ca punct ad quo stabilește descoperirile de tip Verbicioara III iar ca punct ad quem, pe cele de tip Ișalnița-Bistreț. Necropola ar fi contemporană cu grupurile Govora-Zimnicea-Plovdiv și s-ar plasa în linii mari în cursul secolului XIV î.e.n.¹⁷. Pentru o datare și mai restrînsă, de 100—150 de ani, se pronunțase mai înainte și A. Vulpe¹⁸.

Reamintim că faza IV propusă de S. Morintz a fost stabilită exclusiv pe baza criteriului tipologic iar plasarea ei cronologică, după autor, poate fi făcută fără dificultăți¹⁹.

A doua cultură, Verbicioara, a fost împărțită de D. Berciu²⁰ în cinci faze. Deoarece pe noi ne interesează în primul rînd evoluția culturii în fazele IV—V, vom prezenta pe scurt dificultățile ridicate de această periodizare. B. Hansel face o serie de observații pentru fazele I și III și crede că nu se poate stabili o periodizare așa de amănunțită, sugerînd că acestea ar putea fi cuprinse într-o singură etapă iar ultimele două ar trebui denumite altfel. Arată că faza I este delimitată în faza III printr-o singură formă — vasul asemănător cu o clepsidră, formă care nu are analogii în faza I, apare în faza II, dar nu-și continuă evoluția în faza III. Deoarece faza III este stabilită doar pe forma respectivă iar între cele trei faze există legături directe, asigurate de strachina cu buza țuguiată și de vase cu corpul globular, gît scurt și torți supraînălțate, nu acceptă existența primelor trei faze. Faza IV a culturii a fost stabilită pe baza depozitului de

vase descoperite la Govora-Sat. Hansel crede că descoperirea constituie o depunere votivă și în acest caz ea ocupă o poziție mai specială. Forma de bază din faza IV, vasul cu corpul globular, gîtul cilindric, scurt, două torți supraînălțate și un picior inelar scurt, se întilnește și în faza V, fapt ce-l face să se îndoiască în această împărțire. De aceea propune o singură fază Verbicioara I—III iar fazele IV—V să devină o grupă culturală cu caracteristici aparte sub denumirea de grupa Govora²¹.

În 1976 D. Berciu²² revine și încearcă să delimiteze mai clar fazele IV—V. Pentru faza IV stabilește drept definitorii vasele cu corp globular, două torți supraînălțate, fundul profilat în formă de pedestal sau inelar. Ornamentele fazei derivă din cea anterioară apărînd totodată elemente noi: „cercul solar, meandrul și diverse combinații de triunghiuri“. În faza V se înregistrează o serie de modificări în cadrul decorului, crescînd frecvența motivelor realizate prin împunsături succesive și rolul spiralei. Tot acum apar vase care, privite de sus, au un contur pătrat, asemănătoare cu cele întilnite în Gîrla Mare IV, după Morintz. Reprezentative pentru faza IV ar fi descoperirile de la Govora-Sat și Slatina (Crișan II), datate pe baza celturilor de la Copăcelu și Vulturești în secolul XIV î.e.n. Pentru a V-a sînt specifice materialele de la Copăcelu, Fărcașu-de-Sus și o parte din cele de la Vulturești, iar în V b include Ișalnița, Vulturești, Cărpiniș și Fărcașu-de-Sus. Prima subfază este plasată în Reinecke Br. D (sec. XIII î.e.n.) iar V b constituie ultimul aspect Verbicioara, care face trecerea spre orizontul hallstattian timpuriu. După dînsul am avea un orizont Zuto-Brdo-Gîrla Mare III — Cruceni I — Verbicioara IV—V a, urmat de un orizont Gîrla Mare IV — Ișalnița (V a) — Cruceni II și apoi cel hallstattian, Susani — Vîrtop — Insula Barului.

Hänsel, analizînd fragmentele ceramice găsite în jurul celtului de la Copăcelu, observă că unele aparțin subfazei Va, dar există și fragmente ce aparțin subfazei Vb²³. Vasul globular și vasul cu modelul cercului solar fac ca materialele de aici să corespundă cu faza Tei IV. Contextul arheologic al celtului, precizarea lui Hänsel că începutul producției de celturi transilvănene nu indică neapărat și începutul depunerii lor²⁴ și lipsa unei diferențe stratigrafice între Va și Vb ne fac să fim de acord cu aceste concluzii.

După A. Vulpe, distincția făcută de Hänsel între Verbi-cioara I—III și grupa Govora este bună, deoarece reflectă mai bine diferența tipologică și cronologică între cele două grupuri. Toluși nu este de acord cu prelungirea evoluției grupei Govora pînă în secolul XII î.e.n. numai pe baza celui de la Copăcelu²⁵.

Au rămas de prezentat trei grupuri: Ișalnița, Vîrtop și Balta-Verde. Necropola hallstattiană de la Balta-Verde a ridicat și ea o serie de probleme privind datarea. Este formată din 22 de morminte de incinerare în urnă, cu vase de culoare neagră, decorate predominant cu canelură îngustă și lată, dispusă în ghirlandă sau oblic. D. Berciu menționează că, desigur, canelura este întilnită și în Gîrla Mare iar unele exemplare din necropolă, prin tehnica și decorația lor, relevă legătura genetică cu epoca bronzului²⁶; ulterior a datat necropola în Ha II (1000—900 î.e.n.) = Ha B₁—B₂²⁷. E. Moscalu arată că în necropolă există vase bitronconice de tip Vătina tirzie și Dubovac. Pe de altă parte, analogiile pe care le au vasele de la Balta-Verde cu cele de la Rîureni ar impune o cronologie ceva mai timpurie pentru necropolă, mai precis Ha A²⁸.

Revenind la problema cronologiei, am văzut că I. Chici-deanu susținea unitatea necropolei de la Cîrna și datarea ei în secolul XIV î.e.n., Hänsel²⁹ postula dezvoltarea canelurii în cadrul culturii Gîrla Mare, dar această ipoteză era făcută ținînd cont de periodizarea în trei faze a necropolei de la Cîrna. Odată infirmată această periodizare, nu poate fi explicată geneza canelurii într-o perioadă de timp așa de scurtă în care tehnica incrustației era fără îndoială dominantă. Numărul vaselor cu canelură este extrem de mic față de primele. Decorul în canelură era utilizat în condiții speciale în necropola de la Gîrla. Folosirea canelurii numai într-o parte a necropolei și doar pe cîteva vase³⁰ poate indica persoane cu un statut deosebit în comunitate, dar utilizarea acestui decor putea fi și rezultatul unui contact între membrii comunității și zonele vestice (Cruceni-Belegis). La Cîrna putem, eventual, admite o influență redusă a acestei mode, nicidecum începutul unui proces de geneză. La Balta-Verde situația este diferită. Obiecția lui Moscalu și un alt fapt ne determină să mai insistăm. Mormintele hallstattiene le suprapun pe cele ale bronzului tîrziu și chiar le distrug, cum este cazul cu M. 14³¹ În această situație trebuie să ne între-

băm dacă nu cumva cei incinerați aici aparțin unei alte etnii și dacă nu au venit după un anumit interval de timp. Doar un studiu antropologic ar fi putut aduce precizări, cât de cât, în privința apartenenței lor etnice. Neexistând această analiză și în același timp chiar posibilitățile antropologiei actuale fiind limitate (în cazul fragmentelor incinerate), datarea acestei necropole rămîne încă în discuție.

Denumirea de grup Țalnița a fost utilizată pentru prima dată de Hănsel³². Formele specifice bronzului erau cupele cu picior, ceștile cu două torți supraînălțate, castroanele și un vas tronconic, vasele erau decorate cu linii incizate, în zigzag și triunghiuri executate prin incizii. Ceramica halstattiană cuprindea două urne și o strachină, decorate cu caneluri late, oblice. Ulterior, pe baza descoperirilor de la Bistreț, I. Chicideanu³³ a propus denumirea de grupul Țalnița — Bistreț. Hănsel considera că grupul Țalnița are afinități cu grupul Vîrtop și urmează după grupa Govora. Discutînd poziția grupului în contextul perioadei respective, preconizează două posibilități. Una: că acest grup ar constitui un orizont temporar între grupa Govora și ceramica canelată pură, aparținînd grupului Vîrtop. A doua ar fi că: grupa Govora și grupul Vîrtop să fi fost contemporane și să aparțină comunităților autohtone, iar Țalnița să reprezinte o pătrundere din exterior pe cursul Dunării. Nu poate indica o datare precisă a grupului³⁴.

Grupul Vîrtop este caracterizat de o ceramică neagră, lustruită la negru și descoperită în tumuli. Sînt specifice urnele bitronconice, cu corp pîntecos, accentuat prin caneluri oblice și late, vasul dublu și vasul „cuptor”. Decorul constă din caneluri late, oblice dispuse pe pîntece și înquste, dispuse în benzi de linii sau grupate în arcade multiple la exteriorul și interiorul vasului. Se mai întîlnesc briulețe crestate, benzi incizate, umplute cu împunsături și proeminențele apucători, late sau ascuțite³⁵. Materialele, aproape în totalitate, provin din descoperiri întîmplătoare, nepermițînd o fixare cronologică precisă. Hănsel crede că ceramica grupului își are originea în Gîrla Mare, fază tîrzie, dar tot el menționează că aceste vase se deosebesc clar de cele ale ultimei culturi. Nu poate să stabilească legături cu grupa Govora și datează grupul Vîrtop aproximativ în secolul XII î.e.n.³⁶.

După această privire de ansamblu asupra perioadei precizate, să încercăm să o caracterizăm în linii mari.

În Banat, situația este mai clară. Sfârșitului culturii Vatină îi urmează orizontul Crucești I — Karaburma I. În etapa următoare Crucești II influența vestică crește în intensitate, iar modificările survenite în ceramică sînt evidente. Subliniem încă odată că transformarea stilului ceramic nu s-a produs în condițiile unei migrații a purtătorilor culturii tumulare din vest! O presiune a existat totuși, deoarece noua modă s-a impus destul de repede. În aceste condiții înainte ca evoluția culturii Crucești — Belegis să se fi încheiat, unele comunități ale ei au pătruns de-a lungul Dunării, în Oltenia, eveniment produs aproximativ la nivelul orizontului Crucești II — Babda I, cînd încetează înmormîntările de la Cîrna. Odată cu această mișcare spre est, s-ar părea, cel puțin în regiunea sudică a Olteniei, în cadrul culturii Gîrla Mare au loc restructurări de ordin etnic, social și politic iar la un moment dat evoluția ei încetează.

Frecvența formelor ceramice, așa-zisele Gîrla Mare IV, în cadrul fazelor IV—V ale culturii Verbicioara ridică o serie de întrebări. O diferență între acestea este evidentă și toți cercetătorii recunosc acest lucru. Atribuirea acestor forme fazei IV Gîrla-Mare s-a bazat pe periodizarea propusă de Morintz dar criticată de I. Chicideanu. Totodată neclarități există și datorită periodizării propuse de D. Berciu pentru cultura Verbicioara. Morintz și Berciu nu au discutat și posibilitatea unei origini vestice pentru formele ce apăreau în aceste faze. Primele manifestări ale ceramicii hallstattiene sînt puse pe seama evoluției canelurilor în cadrul culturii Gîrla Mare.

Am văzut înainte că aceasta ocupă un loc aparte și de aceea nu sîntem de acord cu această afirmație. Lipsa materialelor de tip Verbicioara Vb din orizontul următor și afirmația lui Moscalu că această cultură nu participă direct la geneza hallstattului timpuriu prin nici o formă ceramică³⁷ ne fac să vedem originea canelurii în zona vestică și răspîndirea pe seama evenimentelor descrise anterior.

În Gorj am văzut că nu avem decît faza Verbicioara IV și materiale de tip Vîrtop. O relație cu Gîrla Mare este atestată de ceramica de la Telești. Nu există nici un material care să indice pătrunderea unor purtători ai grupului Ișalnița în această zonă, lucru explicabil dacă ne gîndim la situa-

rea județului în zona nordică a Olteniei. Totuși, să nu uităm că grupul respectiv a fost relativ recent identificat și caracterizat în mare parte pe descoperiri întâmplătoare. Stratigrafia așezării de la Călugăreni nu ne permite elaborarea unor concluzii precise, deoarece nu avem, din câte știm noi, o altă stațiune, necesară pentru o comparație edificatoare. Pe de altă parte, faptul că și în Muntenia³⁸ (tumulul de la Meri) se constată o influență vestică ne îndreptățește să punem apariția hallstattului gorjean pe seama influențelor venite din Banat. Nu sîntem în măsură să stabilim care este aportul culturii Cruceni — Belegis sau al grupului Ișalnița la geneza hallstattului local, din motive bine întemeiate. Sigur, se poate admite că grupul Vîrtop, întîlnit și în Gorj, apare sub influența difuzării modei ceramice întîlnite la Susani. Iată putem afirma că un aport etnic este discutabil. Afirmăm acest lucru bazîndu-ne și pe situația depozitelor de bronzuri descoperite în Gorj. Deocamdată avem doar patru descoperiri de acest fel. Primul la Logrești³⁹ compus din forme de turnare, a fost datat în secolul XIII î.e.n., seria Uriu-Dumănești. Al doilea provine de la Groșerea⁴⁰ și este similar cu cel dinainte. Pentru seria următoare de depozite, Cincu-Suseni, datată în secolul XII î.e.n. avem depozitul de la Socu⁴¹, compus din patru culturi, și pe cel de la Drăguțești⁴², format din seceri și culturi.

De cele mai multe ori aceste descoperiri sînt considerate indicii sigure ale unor mișcări de populație. În aproape toate cazurile apartenența lor a fost stabilită ținînd cont de teritoriul pe care există o anumită cultură. Trebuie însă să ținem cont de faptul că bronzul nu era la îndemîna oricui, deoarece numai un număr foarte mic de persoane, dintr-o comunitate, posedă cunoștințele necesare impuse de tehnologia extragerii, prelucrării și finisării metalului respectiv. Apoi nu trebuie omisă nici ipoteza referitoare la caracterul votiv al acestor depuneri, de foarte multe ori neabordată de cercetători. Analiza lor permite constatarea că în aproape toate cazurile se întîlnesc urme, unelte și podoabe. Este greu de crezut că o comunitate atacată își ascundea tocmai mijloacele de apărare, chiar atunci cînd avea nevoie de ele mai mult ca oricînd. De ce oare își depuneau uneltele cu care își asigurau existența zi de zi? Dacă ar fi părăsit teritoriul respectiv necesitatea lor era fără îndoială stringentă. În cazul unei cuceriri nimic nu-i împiedica ca după o anumită

perioadă să le utilizeze din nou. O exterminare în masă a triburilor este greu de acceptat. Continuitatea necropolelor bănăţene din bronzul târziu infirmă o eventuală mişcare de populaţii, dar tocmai aici depozitele nu lipsesc! Apoi ar trebui să medităm asupra unui fenomen destul de curios, dacă am accepta ipoteza conform căreia depozitele sînt indicii sigure despre o anumită stare de instabilitate.

Dacă direcţia procesului de hallstattizare este orientată V—E, atunci de ce nu întîlnim un număr mare de depozite în Oltenia, regiune care suportă pătrunderea vestică din Banat. În secolul XII î.e.n. cel mai mare număr de depozite este atestat în Banat, deci în zone de unde ar fi trebuit să plece comunităţile Cruceni-Belegis. Şocul pe care aceste populaţii l-au provocat în Oltenia, cel puţin în zona sudică, trebuie să fi fost destul de puternic. Chiar dacă în necropolele Gîrla Mare, obiectele de bronz sînt întîlnite foarte rar, nu putem afirma că membrii ei nu posedau astfel de produse tocmai la sfîrşitul epocii bronzului, în perioada de apogeu a acestei metalurgii.

Ne întrebăm ce semnificaţie au atunci cetăţile ridicate în aceeaşi vreme, cum este cea de la Măru. Reflectă o pătrundere externă sau o stare de nesiguranţă locală printre membrii colectivităţilor de aici. La Măru există un strat subţire de cărbune provenit de la incendierea terenului, dar acesta este datat în faza Verbicioara IV, cînd nu se poate discuta despre geneza primei vîrste a fierului.

Deci, neclarităţi în stabilirea acestui proces de trecere la epoca fierului continuă să existe. De aceea, în concluzie, putem afirma doar că între formele şi decorul specific Verbicioara şi grupul Vîrtop nu există analogii care să indice originea ultimului grup în cadrul primei culturi. Nici o relaţie nu se poate stabili între Vîrtop şi grupul Işalniţa pe teritoriul judeţului Gorj. Analogiile grupului Vîrtop se găsesc în număr important în cadrul grupului Susani din Banat. Lipsa unor legături Verbicioara-Vîrtop permite afirmaţia că prima cultură nu a participat la geneza hallstattului timpuriu în Gorj. Apariţia noului aspect cultural trebuie pusă pe seama influenţei vestice, de tip Susani — Bobda II, care va afecta nu numai teritoriul Olteniei ci şi pe al Munteniei, schimbînd configuraţia culturilor existente în aceste zone şi întreprin-

du-le existența. În privința cronologiei grupei Virtop, considerăm că ea poate fi datată cu mare aproximație, în a doua jumătate a secolului XII î.e.n., fiind sigur posterior grupului Susani.

Din punct de vedere etnic, geneza Hallstattului trebuie pusă pe seama comunităților tracice locale, fapt ce documentează locuirea permanentă a strămoșilor noștri traco-geți pe teritoriul județului Gorj.

NOTE

- ¹ Gh. Calotiu, I. Mocioi, V. Marinoiu. **Mărturii arheologice în Gorj**, Tirgu-Jiu, 1987, p. 41—43.
- ² I. Chicideanu, **Materiale și cercetări arheologice** (a XI-a sesiune anuală de rapoarte), 1983, p. 106.
- ³ Informație obținută de la muzeograful D. Ionescu, căruiia îi mulțumim.
- ⁴ Informație de la Gh. Calotiu, căruii îi mulțumim cu această ocazie. Materialul este încă inedit.
- ⁵ I. Chicideanu, **op. cit.**, p. 105 și fig. 3/2, 2/11, 3/1.
- ⁶ **Ibidem**, fig. 3/3—4, 7—12, 4/1—5.
- ⁷ Gh. Calotiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, **op. cit.**, p. 41 și 43.
- ⁸ **Studii și comunicări**, XIII, Sibiu, 1967, p. 147 și urm.
- ⁹ O. Radu, **SCIV**, 24, 1973, 3.
- ¹⁰ M. Moga, **Rev. Muz.**, 1964, 3.
- ¹¹ I. Chicideanu, **Dacia NS**, 1986 **Abb 31** și **Abb 32**, vezi și J. Tudorovic, **Praistorja Karaburma**, II, Belgrad, 1978.
- ¹² I. Stratan, A. Vulpe, **Pz**, 52, 1377.
- ¹³ **Ibidem**, p. 46 și urm.
- ¹⁴ **Ibidem**, p. 46 și pl. 10/79, 82, 85, 95, 101—103, 115—116, 11/100, 105, 13/122—125 ; p. 48 și pl. 14/127, p. 48 și pl. 17, 18, p. 16/131—133, 148, pl. 5/217, pl. 6/92—94.
- ¹⁵ **Ibidem**, p. 57, vezi și B. Hansel, **Beitrage zur regionalen und Chronologischen Gliederung der alteren, Hallstattzeit an der Unter Donau**, Bonn, 1977, I, p. 104.
- ¹⁶ D. Berciu și E. Comșa, **MCA**, 1956, 2, p. 306, 307, și 472 ; VI. Dumitrescu, **Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna**, București, 1961, p. 305, B. Hansel, **Beitrage zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken**, Bonn, 1968, p. 133—142, R.

Hachmann, Germania, 46, 1968, p. 368—370, N. Tasic, **Präistorija Volvodine**, Novi Sad, 1974, p. 460; B. Hansel, **Alteren Hallstattzeit...**, I, p. 62—64;

S. Morintz, **Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii**, I, București, 1978, p. 37—40; I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 10—30.

¹⁷ I. Chicideanu, *op. cit.*, Abb. 37.

¹⁸ A. Vulpe, **SCIV**, 22, 1971, 2, p. 306.

¹⁹ S. Morintz, *op. cit.*, p. 40.

²⁰ D. Berciu, **Dacia NS**, 1961, p. 123—161;

²¹ B. Hansel, *op. cit.*, p. 57 și urm.

²² D. Berciu, **SCIV**, 27, 1976, 2, p. 176—179.

²³ B. Hansel, *op. cit.* II, pl. 30/I, 3.

²⁴ *Ibidem*, I, p. 61.

²⁵ A. Vulpe, **Rev. Ist.** 12, 1979, p. 2387.

²⁶ D. Berciu, E. Comșa, **MCA**, 2, 1956, p. 474.

²⁷ Idem, **Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumaniens**, Bonn, 1966, p. 47, fig. 14 (tabel cronologic).

²⁸ E. Moscalu, **Ceramica traco-getică**, București 1983, p. 240 și 246, vezi și notele 19 și 85.

²⁹ B. Hansel, *op. cit.*, I, p. 102.

³⁰ I. Chicideanu, *op. cit.*, Abb. 12.

³¹ D. Berciu, E. Comșa, **MCA**, 2, 1956, p. 315.

³² B. Hansel, *op. cit.*, p. 165.

³³ Chicideanu, **Abb.** 33—35.

³⁴ B. Hansel, *op. cit.*, p. 166.

³⁵ D. Berciu, **Apö**, p. 158 și fig. 199/1—5.

³⁶ B. Hansel, *op. cit.*, p. 103 și urm.

³⁷ E. Moscalu, *op. cit.*, p. 43.

³⁸ Idem, **Thraco-Dacia**, 1976, p. 77—87.

³⁹ M. P. Dimbovița, **Depozitele de bronzuri din România**, București, 1977, p. 79 și pl. 96/6—8.

⁴⁰ Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *op. cit.*, nota 68.

⁴¹ M. P. Dimbovița, *op. cit.*, p. 120 și pl. 284/1—5.

⁴² A. Oancea și P. Gheorghe, **SCIVA**, 32, 1981, 2, p. 265—268.